

**SLAVOJ ŽIŽEK EN HET LIBERAAL MULTICULTURALISME.
OVER DE EFFECTEN VAN VERDRINGING, EROSIE EN
MISDIAGNOSE**

François Levrau

De verwerping van het multiculturalisme

Volgens heel wat auteurs kunnen de westerse democratieën in het laatste decennium van de 20ste eeuw worden gekenmerkt door een “*verzet tegen het multiculturalisme*”¹ en zelfs door een “*algehele terugtrekking van het multiculturalisme*”.² Hoewel men kan betwijfelen of het in de feiten wel zo duidelijk is of er inderdaad minder multicultureel beleid werd geïmplementeerd, is het onmiskenbaar dat zo rond de eeuwwisseling de tot dan toe veeleer sporadische kritiek is samengekomen in een krachtig epitaaf dat zich vrolijk maakt over de dood van het multiculturalisme. Steeds vaker en harder klinkt het bij velerlei filosofen, politici, commentatoren en opiniemakers dat de ‘oude’ ideeën over eenduidig burgerschap, gedeelde waarden, assimilatie en een homogene natie moeten worden gerecupereerd. Het multiculturalisme, zo wordt gesteld, is in zijn erkenning en tolerantie van etnisch-culturele diversiteit te ver doorgeslagen, waardoor de sociale eenheid, de ‘eigen’ identiteit en de houdbaarheid van de welvaartsstaat niet langer kunnen worden gegarandeerd. Het is daarbij opmerkelijk dat dit discours over de (wenselijkheid van de) ‘dood van het multiculturalisme’ niet enkel wordt gehoord en verdedigd in rechtse middens. Ook aan de linkerkant van het politieke spectrum is het in toenemende mate gebruikelijk om te beweren dat het multiculturalisme de sociale, economische en politieke exclusie en isolatie van etnisch-culturele minderheden mee in de hand heeft gewerkt.³ Het gevolg is dat ook in de sociaaldemocratische middens niet langer de ideeën over erkenning en accommodatie van verschil centraal staan, maar in toenemende mate de ideeën over ‘inburgering’ en de ‘eigen waarden’.⁴ Eén en ander kan begrepen worden als het effect van de neoliberale dictaten die iedereen op zijn verantwoordelijkheid aanspreken. Een beleid dat immigranten een extra duwtje in de rug geeft, druist in die zin in tegen de individuele en meritocratische aansprakelijkheid. Dat de sociaaldemocratie aarzelt om volop de kaart van het multiculturalisme te trekken, heeft ermee te maken dat ze twijfelt over de effecten ervan: duwt het multiculturalisme immigranten in de sociaaleconomische onderklasse en maakt het hen aldus afhankelijk van de

verzorgingsstaat of werkt het veeleer emanciperend? Wat aldus gevreesd wordt, is dat de implementatie van het multiculturele beleid de brede steun voor de verzorgingsstaat ondermijnt. Mensen zullen namelijk minder geneigd zijn de welvaartsstaat te ondersteunen wanneer zou blijken dat een bepaalde groep er substantieel meer gebruik van maakt.⁵

Het feit dat politiek rechts en politiek links elkaar lijken te hebben gevonden in hun aanklacht tegen het multiculturalisme betekent evenwel niet dat er geen verschil meer is in de manier waarop de kritiek precies wordt geformuleerd. Daar waar sociaaldemocraten bijvoorbeeld afstand nemen van een zogenaamd naïef multiculturalisme ten voordele van een meer realistische benadering van immigratie en integratie, blijft politiek rechts obstinaat elke vorm van erkenning van verschil afwijzen. Kymlicka stelt dit zo:

“Het sociaaldemocratisch discours in verband met inburgering verschilt van het radicaal rechtse discours doordat het de ontwikkeling benadrukt van een meer inclusieve nationale identiteit en doordat het benadrukt dat racisme en discriminatie moeten bestreden worden, maar het distantieert zich wel van de retoriek en het beleid van multiculturalisme. De term ‘postmulticulturalisme’ wordt vaak ingeroepen om deze nieuwe benadering te benoemen, een benadering die de limieten van een naïef en misleidend multiculturalisme wil overkomen, terwijl het tegelijk de verstikkende herbevestiging van de homogeniserende nationalistische ideologieën wil vermijden.”⁶

Eén van de auteurs die zich al betrekkelijk vroeg kritisch uitsprak over het multiculturalisme is de Sloveense filosoof en psychoanalyticus Slavoj Žižek die in 1997 een vlammend betoog tegen het multiculturalisme schreef.⁷ Hij geeft daarbij aan politiek extreemlinks georiënteerd te zijn en precies daarom uiterst kritisch te staan ten aanzien van het multiculturalisme en de sociaaldemocratie die het multiculturalisme, in bepaalde vorm, wenst te behouden. Alvorens we ingaan op zijn kritiek dient opgemerkt dat Žižek weinig duidelijk is met betrekking tot datgene wat hij ‘multiculturalisme’ noemt. Soms lijkt hij het liberaal multiculturalisme als theorie te viseren. Hij somt echter geen auteurs op, noch analyseert hij op een rigoureuze wijze een bepaald theoretisch kader, waardoor het niet duidelijk is wat hij nu met dat liberaal multiculturalisme precies bedoelt. Het is bijvoorbeeld nog maar de vraag of auteurs zoals Will Kymlicka, Tariq Modood en Bhikhu Parekh – auteurs die het politiek-filosofisch debat over de multiculturele samenleving doordringend hebben beïnvloed en die op bepaalde punten sterk van elkaar verschillen⁸ – zich in de kritiek van Žižek zullen aangesproken voelen. Een andere keer associeert hij het multiculturalisme met een beleid dat volgens hem slechts ogenschijnlijk tolerant is. *“In het kort, de ander wordt verwelkomd wanneer zijn aanwezigheid niet opdringerig is, in de mate dat het niet echt de ander is. Tolerantie gaat dus samen met haar tegendeel.”*⁹ Tot slot verwijst het multiculturalisme bij Žižek soms ook naar een bepaald

maatschappelijk discours en naar het westerse individu dat zijn racistische verhouding met de ander slinks wegmoffelt via het fantasma zelf niet racistisch te zijn. Het gaat hier telkens om verschillende posities: een politieke filosofie, een beleidsvorm, een discours en een bepaalde individuele houding. Verder is het ook merkwaardig dat Žižek het volgende stelt: “*Om enig misverstand te vermijden: ik ben niet tegen het multiculturalisme als zodanig. Waar ik tegen ben is de gedachte dat dit het fundamentele probleem van onze tijd zou zijn.*”¹⁰ Daarmee neemt Žižek natuurlijk het misverstand helemaal niet weg, wel integendeel: hij bestendigt en vergroot het. Dit zien we wel vaker in het oeuvre van Žižek verschijnen: hij rolt (vaak op frenetieke wijze) een ganse redenering uit, om die later, op bijna capricieuze wijze te neutraliseren, te nuanceren of zelfs geheel te verwerpen. Precies omdat hij zelf niet altijd consequent een eigen spoor kiest en zijn eigen denken voortdurend ondermijnt – we geven daar verder in deze tekst nog enkele voorbeelden van – daagt hij de lezer ook geregeld uit om zelf positie te kiezen.

Žižeks verwerping van het multiculturalisme

Eén van de meest gehoorde kritieken op het multiculturalisme is dat het nefast is voor het eenheidsgevoel binnen een samenleving waardoor het meteen ook de sociale basis van een socio-economisch herverdelingsbeleid erodeert. In de brede academische literatuur wordt deze kritiek aan de hand van een drietal nauw aan elkaar verwante effecten aanschouwelijk gemaakt.¹¹ Het ‘*crowding-out effect*’ (verdringing) stelt dat men de tijd, het geld en de energie die men spendeert aan het multiculturele beleid, beter spendeert aan de problemen die zich afspelen op het niveau van de socio-economische herverdeling. Het ‘*corroding effect*’ (erosie) geeft aan dat een multicultureel beleid nefast is voor gevoelens van gemeenschappelijkheid en solidariteit. Het ‘*misdiagnosis effect*’ (misdiagnose) stelt dat de ideologie van het multiculturalisme mensen een rad voor de ogen draait omdat het hen aanmoedigt om ongelijkheden te verklaren als het resultaat van cultureel onbegrip eerder dan van (klassengebonden) economische marginalisatie.

Verspreid over het werk van Žižek zien we deze tripartite kritiek verschijnen. Zo stelt hij dat de hedendaagse monomane aandacht voor het identitaire verschil er voor zorgt dat men niet focust op de kapitalistische structuur van de samenleving.

“Het is in feite alsof, gezien de horizon van de sociale verbeelding ons niet langer toelaat om te denken over de verdwijning van het kapitalisme – aangezien, zoals we het kunnen stellen, iedereen stilzwijgend aanvaardt dat het kapitalisme hier is en zal blijven – de kritische energie een substituuut heeft gevonden in de strijd voor culturele verschillen die de basis homogeniteit van het kapitalistische wereldsysteem intact laat” (cf. *crowding-out effect*).¹²

Wat Žižek het multiculturalisme en bij uitbreiding elke identiteitspolitiek dus aanwrijft, is dat zij niet inziet dat het de proletarische klasse is die in het middelpunt van de aandacht dient te staan (cf. *misdiagnosis effect*). Die klasse krijgt bij Žižek een specifieke invulling gezien hij ze niet beschouwt vanuit het oogpunt van een particuliere groep die erkend moet worden, maar wel vanuit het perspectief van een universele groep die een samenleving zonder exploitatie en vernedering voorstaat. Deze ‘proletarische positie’ – die onder meer wordt vertegenwoordigd door chronisch werklozen, illegalen, vluchtelingen, bewoners van sloppenwijken – moet binnen de bestaande socio-economische context worden begrepen als de agerende positie die op een militante wijze vecht voor de ‘universele waarheid’, namelijk deze van de revolutionaire doorbreking van het kapitalisme.¹³ Deze waarheid kan daarmee nooit de waarheid zijn van een concrete groep die ervoor ijvert de eigen positie binnen het systeem te verzekeren of te verbeteren. Het gevaar om gevechten te zien als louter gevechten voor rechten, is dat het identiteiten, sociale rollen en posities fixeert en daardoor tegelijk ook het systeem bestendigt. Dat systeem is voor Žižek het ‘liberaal kapitalistische parlementarisme’.¹⁴ Een politiek die haar uitgangspunt en vragen terugbrengt tot etnische, religieuze, seksuele identiteiten en belangen, blijft in die zin steeds reactionair.¹⁵ “*De hedendaagse postmoderne politiek van meervoudige subjectiviteiten is niet politiek genoeg, in zoverre het stilzwijgend een niet-ghemathiseerd ‘genaturaliseerd kader van economische relaties’ veronderstelt.*”¹⁶

Zo beschouwd aanvaardt het multiculturalisme volgens Žižek de bestaande orde en brengt het er slechts kleine hervormingen en sociale correcties in aan teneinde finaal niet te moeten investeren in een radicale omwenteling die slechts dan kan worden gerealiseerd wanneer men niet langer veranderingen aanbrengt binnen het kader van de bestaande relaties zelf, maar wanneer men het systeem waarbinnen die relaties werken uit evenwicht haalt. Anders geformuleerd, het multiculturalisme reduceert de economische kwesties tot één van de vele maatschappelijke vragen en behandelt ze als zodanig op voet van gelijkheid met de identitaire kwesties waardoor de economische/kapitalistische structuur zelf buiten schot blijft. Wie echter, aldus Žižek, écht progressief wil zijn, die moet voorbij het identitaire verschil denken en focussen op wat gemeenschappelijk *annex* universeel is, namelijk de strijd tegen het kapitalisme. Deze solidaire strijd is dientengevolge geen strijd gericht op de tolerantie van verschillen – het is geen pact tussen gemeenschappen en groepen – maar een pact over een strijd die deze doorkruist.

“Wat er moet gebeuren is de verandering van het gehele veld, de introductie van een totaal verschillend Universalisme, dat van een antagonistische strijd die niet plaatsvindt tussen particuliere gemeenschappen, maar vanuit elke gemeenschap zelf start, zodat een ‘transculturele’ band tussen gemeenschappen kan worden gesmeed, namelijk die van een gedeelde strijd.”¹⁷

Omdat het multiculturalisme niet vertrekt van het universele en transculturele perspectief, kan het volgens Žižek tot weinig anders leiden dan tot een grote versplintering in particuliere identiteiten en gevechten (cf. *corroding effect*). Volgens Žižek zijn de mogelijke erkenningsvormen oneindig en kunnen ze zelfs met elkaar in competitie treden. Een (multiculturele) identiteitspolitiek die haar uitgangspunt en vragen terugbrengt tot particuliere etnische, religieuze, seksuele identiteiten en belangen, draagt in die zin noodzakelijkerwijze bij aan de versnippering en segregatie van de samenleving. Of nog, verschil en erkenning van verschil kan bij Žižek geen grond bieden voor maatschappelijke eenheid en solidariteit.

Wat nu te denken van Žižeks kritiek? Žižek lijkt de lezer omzeggens een keuze op te dringen. Ofwel gaat deze welwillend met de analyse van Žižek mee en gaat hij dus voorbij aan de vraag of dat vermaledijde multiculturalisme van Žižek niet eerder een mogelijkheid dan een realiteit is ofwel toetst deze de kritiek af tegen een welomlijnde, concrete en bestaande beleidsvorm of filosofie om vanuit die toetsing de kritiek van Žižek naar waarde te schatten. Er valt voor beide opties iets te zeggen. Kiest men voor de eerste optie, dan kiest men ervoor de kritiek om de kritiek te waarderen. Žižek is in dit geval als de spreekwoordelijke luis in de pels die verwijst naar het krachtenspel dat onderliggend is aan het multiculturalisme. De tweede optie veronderstelt dat men de kritiek terug brengt tot een aantal concrete aanspraken om vervolgens te onderzoeken of ze van toepassing zijn en wat dan de implicaties kunnen zijn. Wij kiezen voor de tweede optie en bekijken de kritiek van Žižek vanuit de lens van het liberaal multiculturalisme zoals dat voornamelijk door Will Kymlicka¹⁸ als een paradigma werd gedefinieerd dat de maatschappelijke instituties van de meerderheidsgroep wil aanpassen in functie van de etnisch-culturele diversiteit. Die optie is verdedigbaar omdat Žižek met zijn kritiek op het multiculturalisme in politiek opzicht kleur bekent – wat op zich niet zo vreemd is gezien hij in de jaren '80 van de vorige eeuw politiek actief was in de democratische beweging van Slovenië en in 1990 zelfs enige tijd presidentskandidaat was. Precies omdat Žižek een egalitaire samenleving bepleit, is het interessant na te gaan in welke mate het liberaal multiculturalisme zijn project gediensig eerder dan vijandig is. Alvorens we de drie effecten hernemen en nagaan in hoeverre het multiculturalisme de kritische toets van Žižek doorstaat, expliciteren we kort hoe het liberaal multiculturalisme (voor immigranten) zowel als filosofie en beleid kan worden gedacht.

Liberaal multiculturalisme

Het liberaal multiculturalisme, zoals dat onder meer door Kymlicka wordt verdedigd, kan worden begrepen en verdedigd als een belangrijke aanvulling op

en verfijning van de twee idealen van het egalitair-liberaal redistributieparadigma zoals dat door Rawls en Dworkin werd geïkt. Met het ideaal van vrijheid wordt bedoeld dat mensen in staat moeten worden gesteld het leven in te richten volgens de eigen concepties van het goede leven. Gelijkheid betekent dat diegenen die buiten hun wil om slechter af zijn, moeten worden ondersteund en gecompenseerd. In die zin neemt het egalitair liberalisme het niet op voor een formele/negatieve vrijheid (vb. afwezigheid van dwang), maar wel voor een meer substantiële vrijheid: mensen zijn pas vrij wanneer ze ook in staat worden gesteld iets met hun vrijheid te doen. Dat betekent dat in het egalitair liberalisme de drie liberale kernwaarden van vrijheid, gelijkheid en solidariteit cohesief met elkaar zijn verbonden. Immers, vrijheid veronderstelt een gelijke vrijheid en gelijkheid veronderstelt een vorm van solidaire redistributie van middelen. Opdat men echt vrij zou kunnen zijn, dient men eerst socio-economisch onafhankelijk te zijn en om socio-economisch onafhankelijk te zijn, is het soms nodig dat er eerst middelen worden gealloceerd op basis waarvan men dan zijn leven, als vrije en gelijke burger, kan vormgeven. Nu zal het liberaal multiculturalisme erop wijzen dat voor leden van etnisch-culturele minderheden de toegang tot de centrale instituties van de ‘maatschappelijke cultuur’ – een territoriaal geconcentreerde cultuur die (1) gebaseerd is op een gedeelde taal en geschiedenis, (2) tot uiting komt in het bestaan van gedeelde instituties en (3) betekenis verleent aan de individuele opties in de privésfeer en in de publieke sfeer – beperkt is. Deze beperking dient overwonnen te worden omdat de *societal culture* zowel de context als de middelen biedt waarmee mensen hun leven, in vrijheid, kunnen vormgeven. Als zodanig fungeert het als een Rawlsiaans *primary social good* of als een Dworkiniaanse *resource*, een goed dus zonder dewelke een autonoom leven niet mogelijk is. Omdat die integratie in de nieuwe cultuur belangrijk is voor de individuele autonomie, integreren immigranten best zo snel mogelijk. Om deze integratie te bespoedigen – en dus om de barrières die immigranten ervaren weg te werken – hebben immigranten volgens multiculturalisten recht op een van overheidswege gereguleerd duwtje in de rug.

Dat de toegang tot de maatschappelijke cultuur ongelijk verdeeld is, heeft er mee te maken dat elke liberaal-democratische staat met betrekking tot cultuur en identiteit niet neutraal kan zijn. Elke staat is immers bezig met een project van *nation-building*. Zo zal ze noodgedwongen een keuze moeten maken over de taal die op haar grondgebied wordt gesproken, over welke nationale symbolen er worden gehuldigd, over welke vakantiedagen er worden toegestaan, etc. Wanneer deze *nation-building* negatief uitvalt voor etnisch-culturele minderheidsgroepen dient er gecompenseerd te worden met groepsgeïdentificeerde minderheidsrechten oftewel met een multicultureel erkenningsbeleid. Zo beschouwd ijvert het liberaal multiculturalisme steeds voor het egaliseren van meerderheidsregels, -wetten en -praktijken en voor het compenseren van unfaire

nadelen die bepaalde groepen te beurt vallen.

Een liberaal multicultureel beleid op maat van immigrantengroepen kan concreet een drietal vormen aannemen en herleid worden tot een achttal indicatoren.¹⁹ *Ten eerste* is er het multicultureel beleid dat de etnisch-culturele diversiteit omarmt. Dit komt tot uiting in (1) de constitutionele, wettelijke of parlementaire affirmatie van het multiculturalisme op het centrale, regionale of gemeentelijke niveau en het bestaan van een ministerie, secretariaat of adviesorgaan om dit beleid te implementeren in samenspraak met de immigrantengemeenschappen; (2) de invoering van curricula die rekening houden met de diversiteit en die minder exclusief gericht zijn op westerse elementen; (3) de bevordering van de etnisch-culturele representatie en *dito* gevoeligheid in de media (vb. tv-soaps waarin acteurs van diverse etnisch-culturele afkomst meespelen). Deze drie ingrepen insisteren op de zichtbaarheid van immigranten in de samenleving. Met het introduceren van multiculturele curricula worden de bijdragen van immigrantengroepen bijvoorbeeld nadrukkelijk erkend in de historiek van de meerderheidsgroep. *Ten tweede* is er het multicultureel beleid dat de legale beperkingen ten opzichte van diversiteit wegwerkt. Dit komt tot uiting in (4) het toestaan van uitzonderingen in verband met kleding, voeding, feestdagen, etc. (vb. moslimleerlingen die op school wettelijk afwezig mogen zijn wanneer er een moslimfeest is); (5) het openlaten van de mogelijkheid om op een duale manier burger te zijn. Deze twee ingrepen maken dat migranten op voet van gelijkheid kunnen participeren in de *mainstream* instituten van de samenleving. *Ten derde* is er het multicultureel beleid dat minderheden actief ondersteunt. Dit komt tot uiting in (6) het subsidiëren van etnisch-culturele organisaties; (7) het subsidiëren van tweetalige educatie of van het onderwijs in de eigen moedertaal en in (8) het introduceren van affirmatieve acties voor benadeelde immigrantengroepen (vb. het gebruik van streefcijfers of *quota* voor participatie van mensen met een migratie in het politieke apparaat). Deze drie ingrepen hebben potentieel meer kans om aanleiding te geven tot segregatie, maar de kans dat het daartoe komt is beperkt. Immers, affirmatieve actie houdt in dat er meer immigranten participeren in de *mainstream* instituten door te garanderen dat ze voldoende hoge posities bekleden in de academische, economische en politieke instituten. Affirmatieve actie zorgt er tevens voor dat immigranten samenwerken met ‘autochtonen’ en dat ze samen beslissingen nemen over zaken die hen allen aanbelangen. Onderwijs in de eigen moedertaal gaat ervan uit dat anderstalige kleuters en leerlingen die een aantal uren per week les krijgen in de taal die ze thuis spreken, een sterkere basis krijgen om zich de regels en kennis die op school worden aangeleerd eigen te maken. Tegelijk is het een symbolische uitdrukking van respect. De subsidiëring van etnisch-culturele organisaties kan ertoe leiden dat immigranten zich terugtrekken, maar de kans is groter dat het een manier is om zich naderhand als ‘versterkte burgers’ in de samenleving te bewegen. Immers, een beleid dat

minderheidsgroepen negeert en hen niet de mogelijkheid biedt zich op een corporatistische wijze te laten aanspreken, bemoeilijkt/ontneemt individuen veelal de mogelijkheid om zich in de politieke arena's als gesprekspartner op te stellen. Dat is een gemis omdat nu eenmaal mag verwacht worden dat diegene die een forum krijgt aangeboden om zijn wensen te articuleren, van de gelegenheid zal gebruik maken om de eigen socio-economische pijnpunten, barrières, conflicten, discriminaties en gevoeligheden te agenderen. Immers, waarom zouden individuen of groepen mensen die weten/voelen dat ze gehoord en begrepen worden als leden van de samenleving moeten aanvaarden dat ze zich in socio-economische marges van de samenleving ophouden?

Nu we een zicht hebben op het liberaal multiculturalisme als politiek-filosofisch paradigma en als beleidskader, kunnen we nagaan in hoeverre de drie effecten noodzakelijkerwijze opgaan.

Crowding-out argument (verdringing)

Onderliggend aan het *crowding-out argument* is de *zero-sum* assumptie dat de tijd, de energie en de financiën die aan het multiculturalisme zijn gespendeerd verloren zijn voor zover ze hadden geïnvesteerd moeten worden in redistribuiedoelstellingen. Het beleid moet een keuze maken: ofwel schenkt het zijn aandacht aan de cultureel-symbolische erkenning ofwel gaat zijn aandacht uit naar de sociaal-economische redistributie. Die keuze dringt zich op omdat de beide beleidsvormen in een andere richting wijzen. De politiek van erkenning stelt het verschil centraal terwijl de politiek van de redistributie uitgaat van (solidaire) eenheid. Fraser²⁰ heeft het over een 'redistribution-recognition dilemma'; Goodhart²¹ en Pearce²² spreken over een 'progressive dilemma' en Koopmans²³ verwijst naar een 'trade off'. De genoemde tweespalt hoeft zich echter niet noodzakelijk voor te doen. Zo kan men denken dat het onder de aandacht brengen van cultureel-symbolische onrechtvaardigheid mensen gevoeliger maakt voor onrechtvaardigheid *tout court* en derhalve ook voor socio-economische onrechtvaardigheid. Temeer omdat men kan beweren dat socio-economische onrechtvaardigheid op de keper beschouwd altijd ook erkenningsonrechtvaardigheden zijn – een gedachte die vooral door Honneth²⁴ wordt verdedigd – hoeft men niet noodzakelijk te denken dat het multiculturalisme de aandacht voor socio-economische onrechtvaardigheid wegdrukt. Sterker nog, zoals in de vorige paragraaf aangegeven is het perfect mogelijk om het multiculturalisme te begrijpen als een 'egalitair-liberaal erkenningsparadigma' dat zich op het kruispunt bevindt van de 'politiek van de socio-economische redistributie' en de 'cultureel-symbolische politiek van de erkenning van het verschil'.²⁵ Zo komt de liberaal multiculturele erkenning van verschil precies tot

uiting in het feit dat de toegang tot de maatschappelijke instituties van de meerderheidsgroep wordt herverdeeld. Zoals aangegeven is het liberaal multiculturalisme *à la* Kymlicka erop gericht om immigranten in de *mainstream* instituten zichtbaar te maken en te affirmeren. De introductie van een politiek van redelijke accommodatie kan er bijvoorbeeld voor zorgen dat meer migranten de arbeidsmarkt betreden omdat ze niet langer worden geconfronteerd met het dilemma waarbij ze moeten kiezen tussen een job en het opgeven van hun religieuze constitutionele binding (zoals die bijvoorbeeld tot uiting komt in het dragen van de hoofdoek) of het trouw blijven aan die binding en niet werken. Als de politiek van de redistributie erop uit is om meer socio-economische gelijkheid te bekomen, dan is de invoering van een multiculturele politiek van erkenning daarvoor wellicht een aangewezen strategie.

Corroding argument (erosie)

Het *corroding effect* stelt dat het multiculturalisme de sociale eenheid erodeert. Volgens auteurs zoals Barry zou er een intrinsiek verband bestaan tussen multiculturalisme en de afname aan vertrouwen en solidariteit.²⁶ Een beleid dat publieke erkenning, accommodatie, status en steun verleent aan etnisch-culturele verschillen is teveel gefixeerd op verschil en heeft derhalve te weinig aandacht voor de sociale eenheid. De multiculturele erkenningspolitiek leidt tot conflicterende belangengroepen en derhalve tot een teloorgang van het eenheidsgevoel. In die zin erodeert een multicultureel beleid de sociale cohesie en daardoor meteen ook de sociale basis waarop een herverdelingsbeleid gestoeld is. Een samenleving die voor de implementatie van een multicultureel beleid kiest en dus voor het politiseren van verschil, kan niet anders dan moeilijkheden hebben om een duurzame politiek van economische herverdeling en sociale ondersteuning vol te houden.

Er is echter geen reden om te geloven dat multiculturalisme per definitie de sociale cohesie en solidariteit ondermijnt.²⁷ Miskennis van verschil kan er in vele gevallen toe leiden dat migranten zich van de samenleving afkeren en zich terugplooiën op de eigen identiteit, met het kwalijke gevolg dat groepen mensen binnen de samenleving van elkaar vervreemden. Dit is wat de integratie-erkenningsparadox kan worden genoemd.²⁸ Ruimte laten voor verschil kan een goed instrument zijn om mensen aan een samenleving te binden. Bijkomend kan het multiculturalisme de meerderheidsgroep ontvankelijker maken voor verschil. Immers, door diversiteit te normaliseren, door het een plaats te geven en door aan te geven dat diversiteit een wezenlijk deel is van de nationale identiteit – en dus door het nationale verhaal zodanig te formuleren dat ook het etnisch-culturele verschil wordt verdisconteerd – kan men bij de ruime bevolking een positief en

solidair draagvlak creëren. Verschillende auteurs zoals Kymlicka²⁹, Modood³⁰ en Tamir³¹ hebben aangetoond dat een liberale vorm van multiculturalisme onproblematisch kan gecombineerd worden met een liberale en dunne vorm van nationalisme die bijvoorbeeld tot uiting komt in de gedeelde taal, geschiedenis en in enkele gedeelde instellingen zoals het onderwijs, het defensieapparaat en de media.

Verder is het ook een misvatting dat het multiculturalisme de oprichting van aparte instituties voor minderheidsgroepen zou promoten. De aanklacht dat het multiculturalisme aanstuurt op verzuilde instellingen is slechts van toepassing op een specifieke *annex* communitaristische invulling van het multiculturalisme. Tot op vandaag is het eigen aan de debatten dat het communitaristisch-multiculturalisme en het liberaal multiculturalisme met elkaar worden verward en/of dat er simpelweg geen onderscheid wordt gemaakt. Het multiculturalisme dat bij critici kop van jut is, lijkt vooral de communitaristische variant te zijn. Het multiculturalisme, zo wordt geopperd, is een relativistisch beleid, een beleid dat er een *laissez-faire* attitude op nahoudt en dat door het naïef fêteren van culturele verschillen ertoe heeft geleid dat culturele groepen zich makkelijk op zichzelf kunnen terugplooiën en bijgevolg gesegregeerd naast elkaar kunnen leven. Voorstanders van het multiculturalisme verdedigen in de regel een liberale variant waarbij gestreefd wordt naar de inclusie van etnisch-culturele diversiteit in gedeelde instituties. Het multiculturalisme dat door critici wordt geïmagineerd is ten andere ook een stropop gezien de West-Europese landen in de regel geen communitaristisch beleid hebben gevoerd. Het etnisch minderhedenbeleid in Nederland zoals dat in de jaren '80 gestalte kreeg, komt misschien nog het meeste in de buurt van het communitaristisch multiculturalisme omdat immigrantengroepen veel vrijheden en middelen kregen om hun sociaal-culturele eigenheid te behouden.³² De (financiële) generositeit van dit 'communitaristische beleid' heeft echter een janusgezicht. Immers, de keerzijde van die generositeit is de 'aversie' die het beleid voelde om haar eigen meerderheidsinstituties aan te passen aan de nieuwe minderheidsgroepen. Die aanpassing van de instituties, regels, praktijken is, zoals gesteld, precies de *crux* van het liberaal multiculturalisme.

Misdiagnosis argument (misdiagnose)

Het *misdiagnosis effect* stelt dat de ideologie van het multiculturalisme mensen aanmoedigt om ongelijkheden te verklaren als het resultaat van cultureel onbegrip eerder dan van economische marginalisatie en klassengebonden fenomenen. Aan deze redenering ligt wederom een *zero sum* assumptie ten grondslag: men kan blijkbaar slechts gevoelig zijn voor één onrechtvaardigheid die de andere in

pertinentie overtreft. Ten aanzien van die gedachte, stellen Banting & Kymlicka³³ duidelijk dat

“Zeggen dat sommige groepen culturele ongelijkheden ervaren die de remedie van multiculturele beleidsvormen rechtvaardigen, betekent daarom niet dat deze ongelijkheden de enige zijn die ze ervaren, of dat deze de belangrijkste zijn. Het betekent ook niet dat alle groepen deze ongelijkheden ervaren. Het betekent alleen dat culturele ongelijkheid, naast andere, een ‘echte’ vorm van onrechtvaardigheid is waarvoor we gevoelig moeten zijn wanneer we de situatie van verschillende groepen evalueren, en dat het een legitieme basis vormt voor potentiële claims. De taak om tot een correcte diagnose te komen van de oorzaken van de nadelen van een bepaalde groep is niet altijd gemakkelijk.”

Het maken van een diagnose is inderdaad vaak een moeilijke zaak. Zo kan een individu bijvoorbeeld op grond van zijn etnische kenmerken (blank) geprivilegieerd worden, maar op grond van zijn socio-economische status (armoede) en genderidentiteit (vrouw) en seksuele geaardheid (lesbienne) ondergewaardeerd en benadeeld worden. Modood³⁴ geeft aan dat er bovendien rekening dient gehouden te worden met de mogelijkheid dat culturele en religieuze groepen worden ‘geracialiseerd’ en dat mensen het slachtoffer van racisme kunnen zijn precies omdat ze moslim zijn of er als moslim uitzien. Volgens Crenshaw³⁵ moet er steeds naar de intersecties van verschillende identiteiten worden gekeken. Mensen, zo stelt ze, krijgen via een combinatie en wisselwerking van gender, nationaliteit, etniciteit, seksuele voorkeur en religie een bepaalde maatschappelijke plaats toebedeeld die mee bepalend is voor de individuele identiteit en hun kansen. Nu is het verleidelijk te denken dat het multiculturalisme het individu zou herleiden tot zijn etnisch-culturele identiteit. Tegen die kritiek kan echter worden ingebracht dat het liberaal multiculturalisme het (autonome) individu centraal stelt en dus de etnisch-culturele groepsidentiteit slechts erkent om er diens individuele positie mee te versterken. Het gaat dus niet om de bescherming van de cultuur op zich noch om de reductie van het individu tot zijn lidmaatschap van een bepaalde etnisch-culturele groep. Het multiculturalisme begrijpt mensen niet als ‘*cultural dopes*’, maar wel als autonome, vrije individuen die nooit aan zeggenschap mogen inboeten omdat ze zogenaamd lid zijn van een bepaalde groep. In die zin is het dan ook een misverstand om, zoals Okin³⁶ doet, te beweren dat het multiculturalisme niet kan samengaan met feministische belangen omdat culturen zogenaamd altijd patriarchaal zouden zijn en dus, wanneer ze erkend worden door een multicultureel beleid, de belangen van vrouwen zouden schenden. Het liberaal multiculturalisme beschermt geen culturen op zich, dat wil zeggen tegen de belangen van het individu in. Mensen, *in casu* vrouwen, worden door het liberaal multiculturalisme steeds in de gelegenheid gesteld om hun bindingen te overwegen en, indien nodig, te herzien of te verwerpen.³⁷

Besluit: Het sociaal-democratische hart van Slavoj Žižek?

Slavoj Žižek incarneert met zijn scherpe stelling dat het multiculturalisme (en de sociaaldemocratie) weinig meer is dan een dienstmaagd van het kapitalisme, mooi hoe de effecten van verdringing, erosie en misdiagnose kunnen worden geformuleerd en hoe ze samenkomen in een rabiate verwerping van het multiculturalisme. Als we zijn kritiek echter toespitsen op het liberaal multiculturalisme, dan lijkt zijn kritiek nogal provisoir.

Nu kan men zeggen dat we het ons met onze recuperatie van het multiculturalisme via de weerlegging van de drie effecten enigszins gemakkelijk hebben gemaakt. We zijn immers blijven denken binnen het kader dat Žižek net ter discussie stelt. Wat wij hebben aangetoond, is dat het multiculturalisme binnen dat kader een manier biedt om meer sociaaleconomische en cultuur-symbolische rechtvaardigheid te creëren. Žižek roept echter op tot een postkapitalistische samenleving en hij zou ons dan ook wellicht aanwrijven dat onze recuperatie van het multiculturalisme slechts een doekje voor het bloeden is omdat het kapitalistisch systeem oftewel het onrecht in primordiale zin buiten schot blijft. Aangenomen dat hij gelijk heeft, wat is dan precies zijn alternatief? Nadrukkelijk en tot spijt van velerlei interpretatie zegt hij eigenlijk nergens hoe die postkapitalistische samenleving er precies moet uitzien.

“Žižek heeft ons gezegd dat hij het kapitalisme wil omverwerpen; we nemen ook akte van het feit dat hij de liberaaldemocratische regimes wil zien verdwijnen – hij wil ze vervangen, door een volledig ander regime waarover hij niet de hoffelijkheid heeft om ons daar iets over te zeggen. We kunnen er eigenlijk maar naar raden...”³⁸

Waarover het dus bij Žižek lijkt te gaan, is dat er een revolutionaire stap in het donker moet worden gezet. De radicaliteit van Žižeks politieke positie is aldus gegrond in de gedachte dat hij niet terugdeinst voor het accepteren van het risico dat met die revolutionaire stap gepaard gaat. De vraag is echter of we wel een dergelijke excessieve sprong moeten maken. Daarmee lijkt Žižek opnieuw de keuze bij de lezer te leggen: ofwel gaat deze akkoord met de noodzaak voor een maatschappelijke revolutie die echter onduidelijk is met betrekking tot het resultaat ofwel kiest deze voor de sociaaldemocratische reformatie die vertrekt vanuit *Realpolitik* overwegingen.

Hoewel Žižek zonder meer een intrigerende auteur blijft en hoewel we veel sympathie voelen voor de Lacaniaanse psychoanalyse waarop hij zich baseert en voor de passie waarmee hij de kapitalistische excessen verwerpt, speelt hij het volgens ons *à la limite* toch allemaal te hard. Het doel van Žižek, namelijk de creatie van een nieuwe politiek en een nieuw maatschappelijk project, is dan

misschien wel wenselijk, maar het middel, de revolutie, is dat wellicht niet of toch veel minder. Dit niet in de eerste plaats omdat die revolutie per definitie gewelddadig zou zijn, maar wel omdat het niet duidelijk is tot wat die revolutie precies leidt. Žižek³⁹ roept op het onmogelijke te doen – hij heeft het over het plegen van *'Divine Violence'* – maar het is ons niet duidelijk waarom dat 'onmogelijke' precies moet gepaard gaan met het omverwerpen van het kader als zodanig, als het, precies volgens zijn eigen diagnose, al onmogelijk is gebleken om rechtvaardige wijzigingen aan te brengen binnen dat kader zelf. Als de lakmoesproef van rechtvaardigheid in de omverwerping van het kapitalisme ligt, dan heeft hij de lat niet alleen erg hoog gelegd, maar heeft hij het rechtvaardigheidsbegrip meteen ook flink uitgedund gezien de sociale correcties binnen het systeem volgens hem het onrecht eigenlijk staande houden en dus niet als rechtvaardig kunnen worden gekwalificeerd.

Žižek roept dan wel op tot een ander systeem, onderliggend aan die roep is er vooral zijn frustratie dat er in het huidig systeem te weinig gebeurt. Dit betekent dat de onrechtvaardigheid niet noodzakelijk te maken heeft met het systeem dat intrinsiek onrechtvaardig zou zijn, maar alles met de aarzeling, het eindeloze gepalaver – Žižek⁴⁰ heeft het over "*Het pragmatisch opportunisme van de Derde Weg*" – om binnen het bestaande systeem werkelijk en rechtvaardig in te grijpen. "*Grote projecten in verband met solidariteit, vrijheid, etc. bepleiten maar zich dan wel terugtrekken wanneer men de prijs moet betalen in de vorm van concrete en vaak 'gewelddadige' politieke maatregelen.*"⁴¹ Zoals we hebben betoogd kan de keuze om voluit voor de implementatie van het liberaal multiculturalisme te gaan, een concrete invulling zijn van Žižeks formele roep om het 'onmogelijke' te doen. Immers, in het streven naar een meer egalitaire samenleving, moet het multiculturalisme als een bondgenoot gezien worden en niet als een vijand die het kapitalistische systeem blind in stand zou houden. Zo blijft het tot op vandaag een hardnekkig misverstand om het multiculturalisme te vereenzelvigen met de ongelimiteerde (her)waardering van culturele identiteiten die, mocht het dat zijn, inderdaad zou aanleiding geven tot een verbrokkelde samenleving waar geen basis te vinden is voor egalitaire bijstellingen (omdat mensen er zich niet langer in de ander zouden herkennen en precies daardoor niet meer gevoelig zijn voor solidaire herverdeling). Nochtans moet duidelijk zijn dat de etnisch-culturele herwaardering kadert binnen een solidair integratiedenken waarbij mensen, via erkenning van verschil, aan een maatschappelijke cultuur worden gebonden die instaat voor de kansen, opties en middelen om het leven, als een gelijke, in vrijheid vorm te geven. Zoals we hebben aangegeven, betreft het multiculturalisme een egalitair-liberaal erkenningsparadigma dat gevoelig is voor cultureel-symbolische erkenning én voor sociaal-economische ongelijkheid. Dus, in het huidige neoliberal tijdperk dat wordt gekenmerkt door een toegenomen individualisering als gevolg van de sterke nadruk op individuele verantwoordelijkheid en

zelfredzaamheid zoals die in de meritocratische beleidsretoriek weerklinkt, kan het liberaal multiculturalisme worden gedacht en gepromoot als een betrekkelijk concreet ‘onmogelijk’ project waarvoor ook Žižek zou kunnen gewonnen zijn. Wie de revolutie claimt en zijn hoop vestigt op een ander systeem, die lijkt de hoop te hebben opgegeven dat er veranderingen binnen het bestaande systeem mogelijk zijn. Echter, precies omdat de ultieme grond voor Žižeks kritiek in de frustratie omtrent die aarzeling ligt, hoeft hij niet noodzakelijk het systeem in te ruilen voor een ander systeem. Žižek, de apologeet van de revolutie, lijkt dat zelf ook wel te beseffen. Zo geeft hij aan dat er niets oneervol is aan de basisveiligheid die wordt geboden door de *‘law and order’* van het systeem.⁴² En, nog opmerkelijker gezien het aplomb waarmee hij op de gevestigde orde inbeukt, laat hij aan het einde van zijn boek waarin hij oproept om het onmogelijke te doen, het volgende optekenen: *“de enige realistische optie is om te doen wat onmogelijk lijkt te zijn binnen dit systeem. Dit is hoe het onmogelijke mogelijk wordt.”*⁴³ Misschien zit er dus in die ruwe anarchistische bolster van Žižek toch, weliswaar diep verborgen, een sociaaldemocratisch hart?

Noten:

1 Vertovec S. & Wessendorf, S. (red.), *The multiculturalism backlash: European discourses, policies and practices*, New York, London, Routledge, 2010.

2 Joppke C., ‘The retreat of multiculturalism in the liberal state: Theory and policy’, in: *The British Journal of Sociology*, 55 (2004) 2, pp. 237-257.

3 Zie bijvoorbeeld Barry B., *Culture and equality: An egalitarian critique of multiculturalism*, Cambridge, Polity Press, 2001.

Finkielkraut A., *L’identité malheureuse*, Paris, Stock, 2013. Koopmans R., ‘Trade-offs between equality and difference: Immigrant integration, multiculturalism and the welfare state in cross-national perspective’, in: *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 36 (2010) 1, pp. 1-26. Scheffer P., ‘Het multiculturele drama’, in: *NRC Handelsblad* 29-01-2000.

4 Voor de worsteling van de sociaaldemocratie met multiculturele vraagstukken, zie Mc Ternan M. (red.), *Exploring the cultural challenges to social democracy. Anti-migration populism, identity and community in an age of insecurity*, London, Policy Network, 2011.

5 Empirisch beleidsgerelateerd onderzoek heeft aangetoond dat het multiculturalisme noch de socio-economische gelijkheid van immigranten noch de steun voor de welvaarsstaat noodzakelijkerwijze bemoeilijkt. Voor een bespreking, zie Levrau, F., ‘De multiculturele herverdelingsstaat. Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving’, in: *Res Publica*, 2015b (te verschijnen).

6 Alle vertalingen in dit artikel zijn van eigen hand. De originele tekstfragmenten worden steeds in de eindnoot vermeld. Kymlicka W., *Multiculturalism: Success, failure, and the future*, Washington DC, Migration Policy Institute, 2012, p. 4.

“The social-democratic discourse of civic integration differs from the radical-right discourse in emphasizing the need to develop a more inclusive national identity and to fight racism and discrimination, but it nonetheless distances itself from the rhetoric and policies of multiculturalism. The term post-multiculturalism has often been invoked to signal this

new approach, which seeks to overcome the limits of a naïve or misguided multiculturalism while avoiding the oppressive reassertion of homogenizing nationalist ideologies.”

7 Voor een omstandige en meer op psychoanalytische gronden gebaseerde analyse van Žižeks kritiek op het multiculturalisme, zie Levrau F., ‘Het multiculturalisme ondervraagd – De kritiek van Slavoj Žižek in politiek-filosofisch perspectief’, in: *Psychoanalytische Perspectieven*, 30 (2010) 4, pp. 351-374.

8 Voor een overzicht van de belangrijkste normatieve ideeën zoals die door deze en andere auteurs worden verdedigd, zie Levrau, F., Loobuyck, P. & Timmerman, C. (2010). *De politiek van de erkenning: een politiek-filosofische literatuurstudie*. Universiteit Antwerpen: Steunpunt Gelijkekansenbeleid.

9 Žižek S., ‘Against human rights’, in: *New Left*, 34 (2005), p. 120.

“In short, the other is welcomed as its presence is not intrusive, insofar as it is not really the other. Tolerance thus coincides with its opposite.”

10 Daly G. & Žižek S., *De politiek van het genot*, Kampen, Kapellen, Klement, Pelckmans, 2005, p. 169.

11 Zie Banting K. & Kymlicka, W., ‘Introduction. Multiculturalism and the welfare state: Setting the context’, in: Banting, K. & Kymlicka, W. (red.), *Multiculturalism and the welfare State. Recognition and redistribution in contemporary democracies*, Oxford, Oxford University Press, 2006, pp. 10-22.

12 Žižek S., *The ticklish subject. The absent centre of political ontology*, London, Verso, 1999, p. 219.

“It is in fact as if, since the horizon of social imagination no longer allows us to entertain the idea of an eventual demise of capitalism – since, as we might put it, everybody tacitly accepts that capitalism is here to stay – critical energy has found a substitute outlet in fighting for cultural differences which leave the basic homogeneity of the capitalist world-system intact.”

13 Zie bijvoorbeeld Žižek S., ‘Multiculturalism or the cultural logic of multinational capitalism’, in: *New Left*, 1 (1997) 225, pp. 28-51. Žižek S., *The ticklish subject. The absent centre of political ontology*.

Samen met onder andere Alain Badiou en Jacques Rancière behoort Žižek tot die auteurs die de notie ‘universele waarheid’ in hun terminologie opnemen. Het gaat daarbij niet zozeer om één of andere abstracte universaliteit of eeuwige metafysische waarheid, maar wel om de waarheid van een bepaalde uitgesloten abjecte positie die iets universeels zegt over de situatie waarbinnen die positie zich voordoet. Concreet, wanneer de logica van uitsluiting van een particuliere groep blijkt deel uit te maken van een breder probleem, dan levert dat omzeggens een gedestilleerde versie op van wat er mis is in de samenleving als geheel. Het is precies deze universele dimensie die Žižek capteert middels het begrip ‘waarheid’ en het is dan ook dit concept dat Žižek keer op keer inroept ter verwerping van het liberale wereldkapitalisme.

14 Volgens Žižek schiet dit systeem tekort omdat het te omslachtig is en teveel op maat is van de middenklasse. Politiek bedrijven betekent volgens Žižek in de eerste plaats dat er krachtige daden worden gesteld. Deze daden kunnen echter eerst dan worden gesteld wanneer men inziet dat het ‘liberaal kapitalistische parlementarisme’ in wezen ontkennt dat er een politiek conflict zou bestaan tussen de belangen van de *haves* en de *have nots*. Politiek dient zich volgens Žižek primair te identificeren met de abject positie zoals die door de ‘proletarische groep’ wordt ingenomen om dan vanuit die abjecte positie beleid te voeren. Het ‘liberaal kapitalistische parlementarisme’ zoals dat ook door

sociaaldemocraten wordt verdedigd, is teveel een beleid voor de middenklasse, een klasse waarvan Žižek stelt dat die ‘de vleesgeworden leugen, de ontkenning van de tegenstelling’ representeert. Wie op deze middenklasse focust, die negeert het tekort van het systeem en voert daarom geen beleid in de universele betekenis die Žižek voorstaat.

15 Žižek, S., *Tarrying with the Negative – Kant, Hegel, and the critique of ideology*, Durham, Duke University Press, 2003 [1993].

16 Žižek in Butler J. Laclau, E. & Žižek S. (red.), *Contingency, hegemony, universality. Contemporary dialogues on the Left*, London, Verso, 2000, p. 108.

“Today’s postmodern politics of multiple subjectivities is precisely not political enough, in so far as it silently presupposes a non-thematized, ‘naturalized framework of economic relations.’”

17 Žižek S. *Living in the end times*, London, Brooklyn, Verso, 2011, p. 53.

“The thing to do is to change the entire field, introducing a totally different Universal, that of an antagonistic struggle which does not take place between particular communities, but splits from within each community, so that the ‘trans-cultural’ link between communities is that of a shared struggle.”

18 Kymlicka W. *Multicultural Citizenship. A liberal theory of minority right*, Oxford, Oxford University Press, 1995.

19 Banting, K. & Kymlicka, W. (red.), *Multiculturalism and the welfare State. Recognition and redistribution in contemporary democracies*, Oxford, Oxford University Press, 2006.

20 Fraser N., ‘From redistribution to recognition? Dilemmas of justice in a post- socialist age’, in: *New Left Review*, 212 (1995), pp. 67-93.

21 Goodhart D., ‘Too diverse’, in: *Prospect* 20-02-2004.

22 Pearce N., ‘Diversity versus solidarity: a new progressive dilemma’, in: *Renewal: A Journal of Labour Politics*, 12 (2004) 3, pp. 79-87.

23 Koopmans R., ‘Trade-offs between equality and difference: Immigrant integration, multiculturalism and the welfare state in cross-national perspective’.

24 Honneth, A., *The struggle for recognition: The moral grammar of social conflicts*, Cambridge, Polity Press, 1995.

25 Zie voor een bredere ondersteuning van deze stelling Levrau F., ‘Het multiculturalisme als een egalitair-liberaal erkenningsparadigma’, in: Doomen J. & Afshin E. (red.) *De strijd van gelijkheid en vrijheid*, Den Haag, Boom Juridische Uitgevers, 2015a, pp. 287-307.

26 Barry, B., *Culture and equality: An egalitarian critique of multiculturalism*.

27 Levrau, F., ‘De multiculturele herverdelingsstaat. Over gelijkheid en solidariteit in de multiculturele samenleving’.

28 Levrau F. & Loobuyck P., ‘Is multiculturalism bad for social cohesion and redistribution’, in: *Political Quarterly*, 84 (2013) 1, pp. 101-109.

29 Kymlicka W., *Multicultural citizenship. A liberal theory of minority rights*,

30 Modood T., *Multiculturalism. A civic Idea*, Cambridge, Polity Press, 2007.

31 Tamir Y., *Liberal nationalism*, Princeton, Princeton University Press, 1993.

32 Vink M. ‘Dutch multiculturalism: beyond the pillarisation myth’, in: *Political Studies*, 5 (2007), pp. 337-350.

33 Banting K. & Kymlicka W., ‘Introduction. Multiculturalism and the welfare state: Setting the context’, p. 21.

“To say that some groups face cultural inequalities that warrant remedying through MCP’s [multicultural policies] is not to say that these are the only inequalities they face, or that they are the most important ones. Nor is it to assert that all groups face such inequalities.”

It simply says that cultural inequalities are one 'real' form of injustice that we must be sensitive to, alongside others, when evaluating the situation of different groups, and that provides a legitimate basis for potential claims. The task of arriving at a correct diagnosis of the causes of a particular group's disadvantage is not always an easy one."

34 Modood T., Multiculturalism. A civic Idea.

35 Crenshaw K. 'Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color', in: Stanford Law Review, 43 (1991) 6, pp. 1241-1299.

36 Okin S.M., 'Is multiculturalism bad for women?', in: Cohen J. Howard M. & Nussbaum M. (red.) Is multiculturalism bad for women?, Princeton, Princeton University Press, 1999, pp. 9-24.

37 Zie ook Kymlicka W. 'Liberal complacencies', in: Cohen J., Howard M. & Nussbaum M. (red.) Is multiculturalism bad for women?, Princeton, Princeton University Press, 1999, pp. 31-34. Nussbaum M. 'A Plea for difficulty', in: Cohen J., Howard M. & Nussbaum M. (red.) Is multiculturalism bad for women?, Princeton, Princeton University Press, 1999, 105-114.

38 Laclau, in Butler J., Laclau E. & Žižek S. (red.), Contingency, hegemony, universality. Contemporary dialogues on the Left, p. 288.

"(...) Žižek has told us that he wanted to overthrow capitalism; now we are served notice that he also wants to do away with liberal democratic regimes – to be replaced, it is true, by a thoroughly different regime which he does not have the courtesy of letting us know anything about. One can only guess..."

39 Žižek S., Violence, London, Profile Books, 2008.

40 Žižek S., On belief. New York, Routledge, 2001, p. 3.

41 Ibidem pp. 3-4.

"Advocating grand projects of solidarity, freedom, etc. yet ducking out when one has to pay the price for it in the guise of concrete and often 'cruel' political measures."

42 Žižek S., Demanding the impossible, Cambridge, Malden, Polity Press, 2013, p. 74.

43 Ibidem p. 144.

"the only realist option is to do what appears impossible within this system. This is how the impossible becomes possible."